

A szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya

Köznyelvi és szaknyelvi szótárakban vizsgáltuk elsősorban természettudományos és informatikai szócikkek tartalmát, a címszavak jelentésmegadásának módját. A vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a magyar szótárak a szaknyelvi normákat több esetben megsértik: különösen a terminológiai és a szemantikai normák áthágása szembetűnő.

A tudományos és a műszaki lexika gyarapodása, a köznyelvben való egyre nagyobb számban való terjedése szükségessé teszi a szakszókincs pontos értelmezését, értelmező (köznyelvi és szaknyelvi) szótárakban való megjelenítését. A pontos értelmezéshez elengedhetetlenek a szaknyelvi, lexikográfiai, terminológiai kutatások. A terminusok szakkönyvekben és szakszótárakban történő rögzítése a különböző szakterületeken dolgozók közötti megértést szolgálja, a terminusok jelentéstartalmának meghatározását az egyes szakterületek szakemberei végzik. A szakszótárak és az általános nyelvi szótárak célközönségüknek megfelelően az információmegadás mélységében és szóhasználatukban is különbözhetnek egymástól.

Ebben a tanulmányban a szótári információk és a szaknyelvi normák viszonya kerül elemzésre, ezen belül közelebbről a terminológiai és a szemantikai normák szótári tükröződése.

1. A nyelvi normák szerepe

A nyelv egyes rétegeinek, a művelt köznyelvnek, a különféle társadalmi és területi változatnak megvannak a maguk normái. Sokféle normát különböztethetünk meg, például fonetikai, fonológiai, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, helyesírási, vernakuláris normákat (vö. Wardhaugh 1995, Bartsch 1987, Heltai 2004). A nyelvi normák kérdésköre számtalan tanulmány

és könyv témája, a szakirodalom széles körű feldolgozása e művekben megtalálható (vö. pl. Fülei Szántó 1986, Kemény 1992, Kemény-Kardos 1994, Tolcsvai 1998, Heltai 2004, É. Kiss 2004).

Elsőként rögzítjük azokat az alapfogalmakat, amelyekkel dolgozunk. Heltai megkülönbözteti egymástól a normát és a szokásos nyelvhasználatot. Álláspontja szerint – amelyet mi is elfogadunk – „a norma olyan szokásos nyelvhasználatot jelent, amely a normatív erő révén orientáló mintaként működve előírja, illetve szankcionálja a kívánatos, illetve nemkívánatos nyelvhasználatot”. „A normatív erőt a normától eltérő viselkedés kritizálása, javítása és szankcionálása adja” (Heltai 2004: 413). A szokásos nyelvhasználat alatt tehát azt értjük, hogy a beszéd során nem minden, a nyelv szabályai szerint lehetséges variációt használunk fel a szavak szinonimái, a megalkotható többtagú kifejezések, mondatok közül, hanem a beszélők között kialakult gyakorlat szerint egyes kombinációkat előnyben részesítünk más lehetőségekkel szemben. Ez utóbbiak egy tetemes részét egyáltalán nem is használjuk. Létezik tehát a nyelv különböző szintű elemkombinációjának használatában egy kialakult szokás.

A szokásos nyelvhasználat nem határolja be mereven az elfogadható formát, bizonyos választási lehetőséget ad. Az adott határokon belüli eltérések esetén a különböző nyelvi kombinációkat, kifejezéseket elfogadhatónak tartjuk. A szokásos nyelvhasználat egy része szűk használati mezőt fed le, s ha a beszélő nyelvhasználata ettől eltér, akkor az eltérést a nyelvi szokásokhoz képest furcsának, hibásnak vagy sértőnek érezzük, és fellép bennünk a nyelvi helyesbítés igénye. Ilyen esetben egy nyelvi normához (vagy normákhoz) igazodunk, és a normatív erőnek nevezett nyelvi kényszer a javítás irányába orientál. A szokásos nyelvhasználat tehát tágabb fogalom, mint a nyelvi norma; „a norma szerinti nyelvhasználat szokásos nyelvhasználat” (Heltai 2004: 413). A nyelv szabályai sokkal több variációt engednek meg, mint amennyit a mindennapi gyakorlat során a beszélők alkalmaznak. A beszélők által elfogadott nyelvhasználat tovább szűkül a norma szerinti nyelvhasználatra. Az egyértelműség biztosítása mellett a norma a gyors szövegépítést is lehetővé teszi, például a tanuló akkor tudja jól elmondani a leckét, ha nemcsak tudja és érti a mondanivalót, hanem képes a szaknyelvi norma szerinti nyelvhasználatra.

A nyelvi rétegződés modelljében létezik egy központi törzs, ez a köznyelv, amely mellett és ezzel szorosan összefonódva jelennek meg a különböző nyelvváltozatok, miközben az irodalmi nyelv egyben a standard szerepét is betölti a köznyelv számára. É. Kiss írja, hogy „bár az egységes művelt köznyelvi norma feszültségek forrása lehet, szerepe (...) nagyon fontos, hiszen a nemzet tagjainak egymással, valamint a nemzet korábbi generációival és a nemzet kulturális örökségével való közösségét testesíti meg” (É. Kiss 2004: 14). Az É. Kiss által *művelt köznyelvi normá*-nak nevezett nyelvváltozat más szóval a *standard*.

Deme felhívta a figyelmet arra, hogy „kodifikált normánk (...) nincsen”, aminek az az oka, hogy a «normát nem „felállítani” kell, hanem óvatos gondossággal „kiszűrni”» (Deme 1994: 14). Ez a mások által is többször hangsúlyozott felismerés elsősorban a köznyelvre igaz. A szaknyelvek esetében – különösen a gyors és tömeges változások korában – az óvatos gondossággal való kiszűrés helyét átveszi a szakemberek kisebb-nagyobb csoportjának tudatos javaslattetele. A javaslattelet viszont a nyelvet használó közösség a mindennapi nyelvhasználat során vagy elveti, vagy elfogadja, és a normák sorába emeli.

2. A szaknyelvek és a szaknyelvi norma

Kiss Jenő összefoglaló művében a mai magyar nyelv fő nyelvváltozat-típusait három fő részre osztja: a köznyelvi változatokra, a társadalmi változatokra, és a területi változatokra (Kiss 1995: 74-85). A társadalmi változatokon belül a szaknyelveket és a csoportnyelveket különíti el egymástól. Kiss megfogalmazása szerint „a szaknyelvekre az jellemző, hogy logikailag és nyelviileg rendezett, definiált, kodifikált, s közérdekű terminológiájuk van” (Kiss 1995: 75). A szaknyelv meg-

határozására és rétegeiről sokféle definíciót és elemzést találunk (vö. pl. Grétsy 1988, Kurtán 2003), ezek többsége megegyezik abban, hogy a szaknyelv köznyelvtől való különbségét igyekszik megragadni, amely különbség nem csak a szókészlet eltérésében mutatkozik meg, hanem például a szöveg szerkesztésmódjában és a stílusban is.

E tanulmányban a *szaknyelv* szót mint elfogadott terminust használjuk, és nem térünk ki a különféle egyéb elnevezésekre, mint például alnyelv, teknolektus stb. A szaknyelv terminus meglehetősen széles nyelvi réteget foglal magába, a műhelyzsargontól a szaktudományok nyelvezetéig (vö. Pusztai 1988, Sebestyén 1988), az ácsok mesterségsvavaitól az építészet vagy a fizika tudományos nyelvéig.

Normák minden nyelvváltozatban vannak, és „a *normatív*-nak kizárólag köznyelvre vonatkoztatása azért sem fogadható el, mert a társadalmi nyelvváltozatok között a szaknyelveknek szigorúan szabályozott, kodifikált, tehát követendő, „mértékül szolgáló” terminológiájuk és nomenklatúrájuk van” (Kiss 1995: 76). A szaknyelvi normák szerepe hasonlóan fontos, mint a köznyelvi normáké, hiszen az adott szakmai közösség (múltbeli, jelenkori és jövőbeli) egymás közti megértésében, a gyors és eredményes szakmai kommunikáció lefolyásában kulcsszerepet játszanak. A szaknyelvi normák és a köznyelvi normák között szoros kapcsolat és részleges átfedések állnak fenn. A köznyelvi normák egy része a szaknyelvekben is érvényes, például a fonetikai, fonológiai, mondat-szerkesztési normák egy része; a szaknyelvi normák a terminológiai, és a szemantikai szinten a köznyelvben is gyakran érvényesülnek. A szaknyelvi normák különböznek a köznyelviéktől például abban, hogy fogalmak, folyamatok megnevezésében, szabályok megfogalmazásában, a szakszavak jelentésében a köznyelvinél sokkal szűkebb jelentésmező használatát engedik meg; valamint szigorúbban kötött a terminusok használati módja, esetenként eltérő a mondat szerkezetet és gyakoribbak a többszavas lexikai egységek. Ahogy a nyelvet beszélők által elfogadott nyelvi normák ismerete és használata az egyértelmű nyelvhasználat egyik feltétele, amely a hatékonyabb kommunikációt segíti elő, úgy a szakemberek, a szaknyelvi beszélők által elfogadott szaknyelvi normák ismerete és használata a hatékony szakmai kommunikáció feltétele.

A társadalmi, gazdasági, tudományos-technikai változások következtében mára megváltoztak azok az objektív feltételek, amelyek a nyelv rétegződésében szerepet játszanak. Az emberi kapcsolatok átalakulása, a kommunikációs eszközök fejlődése, az egyének mobilitásának növekedése, az iskolázottság tömegessé és egyre magasabb szintűvé válása a köznyelv, ezen belül a standard megerősödéséhez, a tájnyelvek visszaszorulásához vezettek. Ugyanezeknek a folyamatoknak a következtében jelentősen megváltoztak és formálódnak a társadalmi nyelvváltozatokon belül a különböző szaknyelvek: számottevően nő a szerepük, és növekszik a köznyelvre gyakorolt hatásuk. Az utóbbi évtizedben a szaknyelvekről megjelenő számos publikáció szerzői hangsúlyozzák, hogy a szaknyelvek korszerűsítésére, megújítására van szükség (vö. pl. Grétsy 2002, Bańcerowski 2003). A szaknyelvek köznyelvre gyakorolt legjelentősebb következménye a szókincs területén mutatkozik meg. A nyelv szókészletének legnagyobb részét – amely sokmillió nagyságrendű – a szakszavak alkotják. A szaknyelvekből nagy számban kerülnek át szavak, kifejezések (jelentésüket megtartva) a köznyelvbe. A természettudományos és műszaki szakismeretek és eszközök mindennapi életünkben levő nagyfokú jelenlétének eredményeképp ezekből a nyelvváltozatokból a többen is nagyobb számban vándorolnak szavak a köznyelvbe. A későbbiekben ezek közül egyesek újabb jelentéseket is felvehetnek, de az eredeti szaktudományos alapjelentésük megmarad.

A szakmai területek fejlődésének, ennek következtében a szaknyelvek változásának a fő tendenciái a következők:

- A tudományok, a tudományos eredmények, az ipari tevékenység és a mindennapos felhasználói gyakorlat egyre közelebb kerül egymáshoz. Ez a közeledés a legnyilvánvalóbb a közös szakmai ismeretek meglétében, az azonos eszközök és folyamatok használatában. Ezért sok a közös lexikai elem a kutatás, a fejlesztés, az ipari előállítás, a kereskedelmi forgalma-

zás és a felhasználáshoz kapcsolódó szakmák nyelvében, és kialakulnak a közös szaknyelvi normák.

- A tudományos és szakmai területek fejlődését egyszerre jellemzi az erős szakosodás és ezzel egyidejűleg a széleskörű interdiszciplináris tevékenység kibontakozása, amit az egyes szaknyelvek erős egymásba fonódása követ. Legkönnyebben követhető e folyamat az informatika és az információs technológiák területén, de más területekre is jellemző, például a lézertechnológia felhasználása az ipar, a gyógyászat, a kutatás, a kereskedelem stb. számos területén történik, ennek következtében a lézerekkel kapcsolatos terminusok a fizikából az ipar, gyógyászat, kereskedelem szaknyelvébe is belekerültek, és a köznyelvben is elterjedtek.
- A tudomány fejlődése, a termelés növekedése, a társadalmi változások következtében rövid idő alatt hatalmas tömegben keletkeznek új eszközök, új folyamatok jönnek létre, új kapcsolatrendszerek létesülnek. Ennek megfelelően a szaknyelvek fejlődésének üteme, mindennek előtt a lexikai készlet is hasonló gyorsasággal és ütemben változik.
- Egy-egy tudományos-szakmai területet a legmagasabb, szakértői szinten (alapkutatás vagy alkalmazott kutatás, vagy fejlesztés során) művelők száma viszonylag alacsony azok számához képest, akik más szakterületeken belül (pl. társtudományokban), vagy más szakmában alkalmazzák az eredményeket. Ennek az a következménye, hogy a szaknyelvi kommunikáció legmagasabb szintjét (szakértői szinten) kevesen használják, ugyanakkor a széleskörű alkalmazások miatt más szakmák mester szintű alkalmazói és a szakmai eredményekkel laikus felhasználói minőségben találkozó beszélők nagy tömege érdekelt a szaknyelvi ismeretek bizonyos szintű birtoklásában.¹
- A különböző tudományterületek egyre erősebb egymásra utaltsága szüntelenül növekszik, ugyanakkor a nyelvészet több ága a kívánatosnál sokkal lazább kapcsolatokat alakított ki más tudomány- és szakmai területekkel. Ennek az a következménye, hogy a szaknyelvi kutatási munkálatok néhány szakterületet kivéve (például a környezet- és természetvédelem, vö. Dróth 2003, közgazdaság, jog, az Unió hivatali nyelve, vö. EU 2004) az egyéb, interdiszciplináris felkészülést igénylő területeken nem kielégítőek. Nem, vagy csak nagyon kis mértékben valósul meg az egyes szakmák művelőinek meghatározó szerepe a szaknyelvek fejlesztésében, és a szaknyelv-köznyelv kapcsolatának ápolásában, holott külföldön és korábban a magyar nyelvészetben is bevett gyakorlat volt, hogy a szakmák művelői meghatározó szerepet vállaltak (pl. Galileo Galilei, Gottfried Wilhelm Leibnitz, Jedlik Ányos, Szily Kálmán, Budó Ágoston).

A szaknyelvek fejlődésének e tendenciái mutatják annak fontosságát, hogy a terminológiai és szemantikai normák a kialakítás helyéről a többi szaknyelvbe és a köznyelvbe a terminusokkal együtt átkerüljenek. Amennyiben ez nem történik meg, az az érthetőség rovására megy, és nemcsak a szaknyelvi, de a köznyelvi kommunikáció hatékonyságát is gyengíti.

3. Terminológiai és szemantikai normák a szaknyelvekben

A szótári vizsgálatok szempontjából két alapvető szaknyelvi norma elkülönítése és vizsgálata szükséges: a terminológiai normáé, és a szemantikai normáé. A *terminológiai norma* alatt azt értjük, hogy a helyes, megfelelő, elfogadott terminus kerül-e használatra az adott szövegben (ese-

¹ A mesterséges intelligencia kérdéseivel foglalkozó kutatók a szakmai kompetenciák legmagasabb szintjét szakértői vagy mester (nagy-mester) szintként nevezik meg. (Az alapfogalmak elnevezését a sakkjátékból kölcsönzik.) A társadalom a szakértelmet minden lehetséges szinten igényli. Érdekelt abban, hogy a felhalmozott tudás alkalmazására és továbbfejlesztésére képessé váljanak a tanult szakértők (vö. Mérő 2001, Scharle 2004).

tünkben a szótárakban). A *szemantikai norma* alatt pedig azt, hogy az egyes fogalmakat jelölő terminusok megadott jelentése megfelel-e a szaktudományos jelentésnek.

A fogalmak jelentésének tudományos tisztázása, körülhatárolása ugyan a szakemberek feladata, de a köznyelvi szótárak sem adhatnak hamis információkat az egyes terminusok jelentéséről. Mivel a jelentés idővel módosulhat, a szakszavak értelmezését időről-időre újra célszerű elvégezni, az esetleges módosulásokat rögzíteni. A terminusok mindig egy adott terminológiai rendszerbe illeszkednek, emiatt mind az új fogalmak elnevezése és jelentésmegadása, mind a régebbi fogalmak jelentésmeghatározása során ismerni kell a terminológiai rendszert, és ennek megfelelően, az absztrakció módszerét felhasználva megadni a jelentéseket.

A szakszótárak feladata az adott szakterület szókincsének pontos, precíz összegyűjtése, leírása, és értelmezése. Mivel egy adott szaktudomány vagy szakterület szakszókincse óriási mennyiségű lehet, a szótár címszóállománya elsősorban az alapszókincset kell, hogy tartalmazza. Az egyes szaktudományok alapszókincse elsősorban az alapfogalmak elnevezését takarja, és az ezekhez szorosan kapcsolódó gyakran előforduló fogalmak, eljárások, eszközök elnevezését. A terminusok értelmezése során nem szükséges a fogalmak minden egyes jellemző tulajdonságát leírni, hanem a legfontosabb, legjellemzőbb tulajdonságokra koncentrálva megragadni a lényegét. Az absztrakció, a lényeg megragadása elengedhetetlen a fogalom pontos értelmezéséhez, az értelmező szótári definíció érthető és pontos megadásához (vö. Fóris 2005b).

A köznyelvi szótárak kiadásának, a régi szótárak átdolgozásának egyik lényeges eleme a köznyelvbe átkerült terminusok értelmezése a szaknyelvi normák betartásával, de a köznyelvi beszélők számára érthető módon. A lényeg megragadása, a szemantikai normák betartása a köznyelvi szótári meghatározások esetében ugyanolyan fontos, mint a szakszótárak esetében. A terminológiai normák betartása ugyancsak lényeges, de azzal a kitételrel, hogy a szócikkírás során célszerű minél kevesebb ismeretlen szakszót használni, és az ismeretlen terminusokat ismert, lehetőleg köznyelvi szavakkal magyarázni.²

A köznyelv normái hosszú idő alatt alakultak ki, a használatra elfogadott variánsban való „megegyezés” hallgatólagosan, a nyelvhasználat célszerű szűkítése és a többször említett egyértelműség követelményei miatt jött létre. A szaknyelvi normák története sokkal rövidebb, a legújabbak pedig napjainkban nagy tömegben keletkeznek, többségében a szakemberek tudatos megegyezése során. A szaknyelvi norma kialakítása mindig valamilyen enciklopédikus tudás logikailag helyes és egyértelmű kifejezését hivatott biztosítani. Mind a terminusok megalkotása során, mind a jelentés leírása során a fogalmakból kell kiindulni: „mind a természettudományoknak, mind a műszaki tudományoknak kiindulási pontja tehát a fogalomalkotás. Ha most már a természettudományok és a műszaki tudományok terminológiáját akarjuk elemezni, a fogalomalkotás lényegéből kell kiindulnunk” (Klár-Kovalovszky 1955). A többféle lehetséges elnevezés és megfogalmazás közül a szakemberek választják ki azt az egyet (esetleg néhányat), amely (amelyek) normaként funkcionálnak a továbbiakban. Nyilvánvalóan problémát jelenthet, amikor egy adott szakterületen a különféle érdekcsoportok nem tudnak vagy nem kívánnak megegyezni az elnevezésekben, különböző terminológiai normák vannak, s ezzel a csoportok közötti kommunikációt lényegesen megnehezítik. Gyakran találkozunk olyan tudományos közleményekkel, amelyekben egy adott terminus különböző értelmezésére két-három forrást is felsorolnak példaként (többértelműség), vagy pedig ugyanazt a fogalmat más-más elnevezéssel találjuk meg (szinonímia). A szaknyelvekben gondos fogalommeghatározás és pontos szótári lejegyzés hiányában a nyelvi kifejezés egyértelműsége sérül.

² Az ismeretlen ismerttel való magyarázása a szótárkészítés egyik fontos alaptétele, ahol az *ismert* általában olyan szót jelöl, amely (szótártípustól függően) közismert vagy a szótárban mint címszó megtalálható (vö. Országh 1962, Zgusta 1971, Landau 1989).

Ha a szótárak szerzői a szaknyelvi normáknak megfelelő információkat is kódolnak, akkor birtokában kell lenniük azoknak az enciklopédikus ismereteknek is, amelyek eligazítanak abban, miért tartja a szakma helyesnek a norma szerinti megnevezést, illetve megfogalmazást, és milyen torzítást okoz a normától való eltérés.

A szaktudományok nyelvének megújítása mindig is komoly nehézséget jelentett mind a szakemberek, mind a nyelvészek számára, hiszen a megfelelő terminusok megalkotásához egyaránt szükséges a nyelv szabályainak és az adott szaktárgynak a mély ismerete, amire Bajza József már 1843-ban felhívta a figyelmet (Bajza 1843).

A tudományos-technikai fejlődés következtében minden önálló szakmai területen tömegesen keletkező új tárgyak, folyamatok, fogalmak megnevezésére szavakat, kifejezéseket, vagy egyéb nyelvi és nyelven kívüli jelöléseket (pl. kód, kép, hangjel stb.) egyaránt bevezethetnek. A nyelvi jelölések, a terminusok alkalmazása szigorúan kötött. Ez azt jelenti, hogy egyrészt egy szaknyelvben a terminusok jelentésmezője nagyon szűk, gyakran egyelemű, másrésztől célszerűen egy terminus egy fogalmat jelöl. Míg a köznyelvben a szinonimák alkalmazása nemcsak hogy megengedett, de a művelt nyelvhasználat jellemzője, addig a szaknyelvekben az egyértelmű megfogalmazás rovására megy. Természetesen léteznek szinonimák a szaknyelvekben is, többek között a különböző szakmák, csoportok által használt terminusok azonosítása, a szinonimák felismerése és összegyűjtése is célja a terminológiai adatbázisok létrehozásának. A terminológiai adatbázisokban tehát összegyűjtik az egyes szakterületek elfogadott terminusait, beleértve az azonos jelentésűeket is, gyakran megjelölve a legelfogadottabbat. Több jelentős szakszótár létrehozásának célja pedig a némenklatura összegyűjtése és azonosítása, így például a botanikatörténeti szakszótárak esetében a növénynevek beazonosítása a történeti és a jelentéstani szempontok figyelembevételével, a botanikai szakirodalom alapján (vö. Stirling 2004). A közös szaknyelvet használók közössége kialakítja azokat a szaknyelvi normákat, amelyek alkalmazása biztosítja a szakmai kommunikáció egyértelműségét. Napjaink példája az Európai Unió jogharmonizációs folyamatához kapcsolódó terminológia-egységesítés, melyet részben terminológiai és jogi adatbázisok létrehozása, részben két- és többnyelvű szótárak kidolgozása és kiadása segít (pl. EUVocS szótársorozat³, EU 2004).

Mint már említettük, az egyes szaknyelvek terminológiai és szemantikai normáit a szaktudományok és szakterületek fejlődése során, a fogalmak pontos megismeréséből kiindulva alakították ki a szakma művelői az egyértelműség biztosításának kényszerítő hatása alatt. Az egzakt természettudományos terminológia a fogalmak minél pontosabb megismerésén alapul. Így alakult ki például a fizikában a fénynek két közeg határfelületén való áthaladása esetén lejártszódó haladási irányváltozás leírására a *fény törése* megnevezés. A köznapis szóhasználat *megettörik*, *eltörik*, *eltér*, *elhajlik*, *irányt vált* szinonimái közül bármelyik használható lenne a nyelv szabályai szerint, de eltérne a fizika terminológiai normájától. E szinonimasorból az *elhajlik* szó a fizikában egy másik fénytani jelenséget jelöl, ami akkor lép fel, amikor a fény kicsiny tárgy mellett vagy kicsiny résen halad át. Ebből látható, hogy a fény terjedése közben létrejövő irányváltoztatás módjának megnevezésére bevezetett eltérő terminusok szóhasználatát mennyire kötött. Hasonlóan írja elő a biológia terminológiai normája a megtermékenyített petesejtben lejártszódó folyamat megnevezésére az *osztódás* szó használatát, amit nem lehet jelentésvesztés nélkül felcserélni *szétesik*, *eltörik* stb. szavakra. Ez utóbbiak nem felelnek meg a terminológiai normának, és nem adják vissza a sejtosztódás folyamatának a jellemzőit. A *szétesik* szó azt jelenti, hogy valami két részre válik és egyik részéből

³ Az EUVocS [EU-Vocabolarium Savariense] (sorozatszerkesztő: Pusztay János, 1998-) a BDTF szótársorozata, amely az *AGENDA 2000 Országvélemény* anyagának kétnyelvű feldolgozásait tartalmazza. A megjelent szójegyzékek az alábbi nyelvekben készültek: angol–magyar, finn–magyar, francia–magyar, német–magyar, olasz–magyar, valamint észt–magyar.

lesz az egyik új objektum, másiktól a másik, s ezek az új részek nagyon különbözők is lehetnek, attól függően, hogy az eredeti egyed mely részei kerültek bele. A *sejtosztódásnál* az eredeti sejt olyan átalakulása történik, amelyben a keletkezett új egyedek nem egyszerűen tört részei az előzőnek, hanem annak egy célszerű kicsiny eltéréssel való megismétlései. A matematika szemantikai normái közül idézhetjük az *oszthatóság* terminus normatív jelentését, amely az osztásnak azt az esetét jelöli, amikor két egész szám olyan viszonyban van egymással, hogy a nagyobbat osztva a kisebbel maradék nélkül végződik a művelet. Nyilvánvalóan minden számot el lehet osztani egy másikkal, de a művelet eredménye sok esetben tört szám lesz.

A szaknyelvek lexikái készlete hatalmas méretű lehet. A terminusok hozzávetőleges számát sem ismerjük, de a nómenklatúra sokmilliószámát is csak becsülni szokás. (A kémiai vegyületek számát ötven éve 800 000-re tették, ma 4 millió felett járhat a számuk.) Másrésztől azt is lényeges kiemelni, hogy az egyes szakterületek nemzetközi szintű összekapcsolódása egyrésztől egy *nemzetközi szaknyelvi standard* kialakulása irányába vezet, másrésztől ezeken a kanálisokon áramlanak be az egyes nyelvekbe a *nemzetközi szavak*, így az idegen nyelvi hatások. Az nyilvánvalóan elsődlegesen a szakmákat művelők dolga, hogy a szakmai érintkezés során milyen nyelvi eszközt használnak, az viszont már mind a szakmát művelők, mind annak eredményeit felhasználó köznyelvet beszélők közös ügye, milyen módon oldódik meg a szaknyelv-köznyelv interakciója.

4. A szaknyelvi normák a szótárakban

A szótárakat a nyelvi norma különösen a kétnyelvű szótárak esetében érinti, hiszen e szótár-típus feladata két nyelv szókészletének az egymásnak való megfeleltetése, és annak megmutatása, hogy különböző szituációkban, nyelvi rétegekben a nyelvi normának megfelelően mely lexikai elemet, milyen stílust stb. célszerű használni. Ennek a kielégítésére a szócikkeknek a szakterületi besorolásra, a stílusminősítésre stb. vonatkozó adatai és a példamondatok szolgálnak. A jó szótáraknak ez a része nagyon értékes információt jelent a szótárhasználóknak. A többnyelvű szótárak nyelvi normával kapcsolatos információja nagyon korlátozott, hiszen a megfelelő ekvivalenseken kívül kevés egyéb információ megadására van hely, emiatt is jellemző az, hogy a többnyelvű szótárak legtöbbször szűk szakterületek – egy-egy tárgykör – szókincsét ölelik fel. Az egynyelvű szótárak a jelentésmegadás során a címszó különböző (szótári) jelentéseit sorolják fel, egyben jelölik a különféle nyelvi rétegekhez tartozást, illetve a köznyelven belüli stílusértéket is, szövegek fordítása során pedig akár a forrásnyelvet, akár a célnyelvet egynyelvű szótára a nyelvi normákra vonatkozó információival igazíthat el a fordítás nehézségei között.

A szaktudományokat, a különféle szakmákat a legmagasabb (szakértői) szinten művelő szakemberek egyes fogalmakhoz (és egyes terminusokhoz) tartozó ismerete más, mint egy átlagos köznyelvi beszélőé, vagy egy másik szakma szakértő felhasználójáé. A szótárak feladata, hogy a szójelentést olyan szinten rögzítsék, amelyet a felhasználó igénye megkövetel, és az egyes lexikai elemek használatára vonatkozó információkat is megadjanak (vö. pl. Bergenholtz–Tarp 1995, Hartmann 2001). A szótári jelentés a nyelv normáinak, az idegennyelvi megfelelés pedig a forrás és a célnyelv normáinak ismeretében adható meg.

Az átlagos nyelvhasználó számára elegendő a terminológiai norma, a terminusok ismeretének elsajátítása, nem feltétlenül szükséges a terminusok fogalmi meghatározásához kapcsolódó enciklopédikus tudás megléte. Egy szótár szerzője, szerkesztője azonban más helyzetben van, ugyanis a) vagy támaszkodik más szótár anyagára, és elfogadja és átveszi az azokban megadott értelmezést vagy ekvivalenseket, vagy b) úgy ad használható információkat, hogy az enciklopédikus ismeretek területén is járatos. Az enciklopédikus ismeretek pedig úgy kapcsolhatók a szótárszerkesztési munkákba a legkönnyebben, ha a szakmák művelői is hathatósan részt vesznek a szócikkek megírásában és lektorálásában. Napjaink hazai szótárkiadása sok esetben a minőség rovására lemond ezekről az interdiszciplináris

munkálatokról, pedig a lexikográfia és a szakterületek közös érdeke hiteles, pontos, aktuális ismeretek szolgáltatása, ez pedig csak interdiszciplináris szótárkészítő munkával valósítható meg.

A kétnyelvű (és többnyelvű) szótárakban a forrásnyelvi címszavaknak a forrásnyelv terminológiai normáinak kell megfelelniük, a célnyelvi ekvivalenseknek pedig a célnyelv terminológiai normáinak. Nézzünk példát arra, hogyan valósul ez meg az *Angol-magyar műszaki és tudományos szótár* (Magay et al 2003) *flame* szócikkében. A szócikk a *láng*, *lángcsóva* alapjelentés mellett további 94 olyan kifejezést sorol fel, amelynek alapjelentését a *flame* szó határozza meg. Ezekből mutatunk be néhányat: ~**bonding of foam to fabric** *tex* habanyag lángragasztása textíliához; ~**bridge** *koh* lánghíd; ~**cap** *bány* fénykoszorú; ~**conduction** *fiz* lángvezetés; ~**killer** *kat* lángrejtő, torkolattűzrejtő; ~**spectrophotometer** *fiz* láng-spektrofotométer; ~**surface hardening** lángedzés; ~**up** *v* lángra lobbán, meggyullad; ~**welding** autogénhegesztés.

A köznyelvi szótárakban fordul elő a leggyakrabban a terminológiai norma megsértése. Például az *Olasz-magyar szótár*-ban (2000) az olasz *chimica* szó magyar ekvivalenseként szerepel a *kémia* és a *vegytan, a mai magyar terminológiai normának ezek közül azonban csak a *kémia* felel meg, a *vegytan* elavult, helyette a *vegyészet* szó használatos. A fizika terminusai közül az *onda longitudinale* ekvivalenseként szereplő *hosszúhullám nem helyes (ennek olasz megfelelője egyébként az *onda lunga*), a magyar terminológia szerint a *longitudinális hullám* a megfelelő (vö. Fóris 2002). A *mediana* matematikai ekvivalense a szótár szerint *felező, pedig a szó a háromszög *súlyvonalát*, illetve a trapéz és a paralelogramma *középvonalát* jelenti. A *progressione* mellett a *haladvány szerepel, ami helyett ma a *sorozat* az elfogadott (vö. Pelles 2004).

A napjainkban megjelenő értelmező szótárakban nagy számban találhatók a szaknyelvi normákat figyelmen kívül hagyó szócikkek. Példánk, a *lézer*, szakmai eredetű szó, és a különböző szótárakban való értelmezése kitűnő példát szolgáltat a fentebb fejtegetett szaknyelv-köznyelv kölcsönhatás során bekövetkező információtorzulásra. Mivel nem található magyar nyelvű fizikai, vagy kvantumelektronikai értelmező szótár vagy lexikon, ezért a köznyelvi és más szakterületi (legnagyobb számban informatikai) lexikonok, értelmező szakszótárak idegen nyelvű forrásokra támaszkodva készültek. A kérdés vizsgálatára vonatkozó tanulmányokban (Fóris 2005a, b) részletesen kifejtett megállapításokból itt két jellemző, terminológiai normát sértő, a szócikkek többségében előforduló esetet mutatunk be.

A lézerműködés alapfolyamata a világítás elemi centrumainak a *kényszerített fényemissziója*. Ez azt jelenti, hogy a sugárzó anyagban sugárzásra képes centrumokat hoznak létre, és egy áthaladó fénysugárral kényszerítik őket sugárzásra. E kényszerítés során alakul ki a lézer fényének speciális, a hagyományos (nem kényszerített) fénysugárzástól eltérő jellemzője. A fizika terminológiai normája ehhez az enciklopédikus ismerethez igazodva a folyamat leírására a *kényszerített emisszió* (vagy *kényszerített fényemisszió*) terminus használatát engedi meg. Ennek ellenére a különböző szótárak átvizsgált szócikkeiben nagy számban szerepel a **serkentett emisszió*, több esetben pedig a **gerjesztett emisszió*. Ezek a megfogalmazások egyrésztől nem felelnek meg a szakma szóhasználatának, ezért a szakember számára meghatározatlan a jelentésük; másrésztől a két terminus jelentése más: a *kényszerítés* azt jelenti, hogy a sugárzást valami előidézzi, a *serkentés* pedig valami különben is meglévőnek az intenzívebbé tétele. A gerjesztett emisszió megfogalmazás pedig azért nem megfelelő, mert a *gerjesztett* terminus a szaknyelvi norma szerint azt a folyamatot jelöli, amikor energiát juttatnak a sugárzó centrumba, majd ezt követően jön létre bármilyen formája a fényemisszióknak. Minden fényemissziót valamilyen gerjesztési folyamat előz meg, ezért a *lézer* terminus jelentésmegadásában nem játszhat meghatározó szerepet a gerjesztett emisszió.

A terminológiai norma megsértése egyben a szemantikai norma is sértheti: a terminuscscere nyomán bekövetkező enciklopédikus ismeretek megváltozására tipikusan előforduló példa a következő. Bizonyos lézertípusokból a kilépő fénynyaláb nagy pontossággal párhuzamos. Ilyenkor a fényel kitöltött fonalszerű nyaláb nagy távolságra eljutva sem nyílik szét, *kicsi a divergenciája*. Ezt a lézerfény-tulajdonságot több szócikk a *nem szóródik, **kis mértékben szóródik* terminusok-

kal jelöli. A fizika szaknyelvi normái szerint a *fény szóródása* azt jelenti, hogy a fény valamilyen anyagi közegbe ütközve abba nem hatol be, hanem irányát megváltoztatva halad tovább. A sima tükröző felületről való visszaszóródást a fizika normája szerint *tükrözésnek*, matt felület esetében *diffúz szóródásnak*, az apró részecskék között való áthaladás közben lejátszódó jelenséget pedig *fényszóródásnak* nevezik. A fény sugárzó természetétől függetlenül bármilyen fénnel előidézhető a fényszóródás. Különleges tulajdonságai miatt a lézerefény – a vizsgált szótárak állításával szemben – szóródik, sőt, szóródásakor különleges fényszórási jelenségek lépnek fel, amelyek alapján a fényszóró anyag olyan tulajdonságai mutathatók ki, amelyek más módon nem vizsgálhatók. Így alakultak ki a *fényszórási spektroszkópia* új kutatási és alkalmazási területei. A terminológiai norma ilyen módon történő megsértése tehát, vagyis hogy az elfogadott szakmai terminust a köznyelvben (más szövegvagy környezetben) általánosan megengedett szinonimával cserélik fel, nem csak a terminológiai normát sértheti, hanem a szemantikai normát is: a módosult szöveg jelentése megváltozott. Bizonyos esetekben tehát a terminológiai norma megsértése a szemantikai norma megsértése is egyben.

Az egyes szaktudományok és szakterületek új fogalmainak, eszközeinek, eljárásainak meghatározása és elnevezése során gyakori, hogy idő hiányában elmarad a jelentést formáló és a pontos meghatározást segítő hosszú lexikalizálódási folyamat, bár az új terminusok rendszerbe foglalásához az egyértelmű jelentésmeghatározásra nagy szükség volna.

A jelentésmegadás elmaradására és az abból következő szemantikai norma megsértésére korábbi vizsgálataink során (Fóris 2005b) több példát találtunk különböző szótárakban. A köznyelvben egyre gyakrabban használt és egyre szélesebb tartalmat felölelő *holográfia*, *hologram* szavak meghatározásai alapján úgy találtuk, hogy ezek egynyelvű szótárainkban korlátozott vagy valótlan értelmezéssel szerepelnek, a meghatározások nem felelnek meg a szaknyelvi szemantikai normának, ebből következően a köznyelvi beszélő számára nehéz megérteni e fogalmak valódi jelentését. A szótárakban rögzített adatokban az absztrahált fogalomnak kellene megjelenni, a vizsgált esetekben azonban a szótári értelmezések pontatlanok, túl általánosak vagy éppen korlátozott értelműek, esetleg hibásak.

A *holográfia* fogalma egy újfajta optikai adatrögzítési eljárás kutatásának, alkalmazásának minden részletét magában foglalja. A holografikus eljárás valamely tárgy térbeli képének előállítását teszi lehetővé. A térbeli kép előállítása két lépésben történik. Az optikai információ rögzítés során első lépésként fotografikus úton elkészítik a tárgyról kapott adatokat tároló lemezt, a *hologramot*. A második lépésben az adatokat rögzítő lemezt (a hologramot) megvilágítva állítható elő a tárgy háromdimenziós képe. A *holográfia* terminus tehát egy széles fogalomkör, a *hologram* pedig egy eszközt jelöl. A szemantikai zavart jól mutatja, hogy több szótár a két terminust egymás szinonimájaként jelöli meg. Más meghatározások a holográfia jelentését „képelőállítási módszer”-re szűkítik, kihagyva a széleskörű kutatás, fejlesztés és sokféle alkalmazás esetét, a hologramot pedig (ami lehet például egy, az okmányokba beépített lemezke) helytelenül „háromdimenziós kép”-ként, vagy éppen a „kép negatívja”-ként írják le.

A fenti példák mutatják, hogy ha az új fogalmak megnevezését, és ezek jelentésmegadását a megismerés és a nyelvi rögzítés absztrakciós folyamata nem formálja, az jelentésmegadási problémákhoz vezet.

Sajnos a szótárakban nemcsak a napjainkban keletkező terminusok pontatlan megadásával találkozunk, hanem mindennaposak az elavult vagy helytelen jelentésmeghatározások, és gyakori, hogy a pontos jelentésmeghatározás helyett közelítő magyarázat vagy részleges jelentésmeghatározás történik. A jelentésszűkítés nem felel meg a lexikográfia alapelveinek, és nyelvi többértelműség kiváltójává, hibás értelmezések forrásává válik.

A szaknyelvi normák megsértésére, és ennek következményeire bemutatott példák bizonyítják, hogy a gondatlanul (a normák be nem tartásával) összeállított szótárak az eredeti céljukkal ellentétes hatást váltanak ki.

5. Következtetések

A nyelvi normák, különösen a szaknyelvi normák szótári szócikkekben való betartása és rögzítése a szótárkészítés és a szótárak minőségi mutatóinak egyik alapvető kérdése. A szótárírás története során kialakultak azok a megoldási módok, amelyek a szabályokba nem foglalható normákhoz igazítják a szótárakban adott információkat.

A szaknyelvi normáknak a szakszótárakban és köznyelvi szótárakban való megjelenésének fontosságára való figyelemfelhívás különösen aktuális, mivel a szakterületek gyors átrendeződésének, az egymás után keletkező új szakmáknak napjainkban alakulnak a szaknyelvi normái. A tudomány és a mindennapi felhasználói gyakorlat közeledése, valamint az erős szakosodás és az interdiszciplinaritás együttes jelenléte a szaknyelvi normák köznyelvben történő megjelenését eredményezi. Az égetően szükséges új szakszótárak és új köznyelvi szótárak kiadásának, felújításának egyaránt a nyelvi normákat figyelembe véve kell haladnia; erre a szerzőknek, lektoroknak, kiadóknak tudatosan figyelmet kell szentelniük.

A megnövekedett igény az új szótárak iránt, párosulva a szótárkiadás műszaki-technikai felteeleinek robbanásszerű átalakulásával oda vezetett, hogy nagy számban jelennek meg szótárak, azonban éppen a szaknyelvi normák figyelmen kívül hagyása miatt az információtartalmuk sok kívánnivalót hagy maga után. A szaknyelvek fejlesztése során a különféle tudományterületek és szakterületek terminológiai rendszerének feltérképezése, a terminusok jelentésének megadása szakemberek és nyelvészek intenzív és folyamatos együttműködését kívánja meg. A közös munkálatok során feltárt eredmények szótári megjelenítése mind a magyar köznyelv, mind a magyar szaknyelvek normáinak rögzítéséhez elengedhetetlen. A szakmai kommunikáció és a köznyelvi kommunikáció egyértelműsége nem csak a magyar nyelvterület szakmai és nyelvi fejlődését segíti, hanem az idegennyelvi kommunikációhoz is fontos alapokat ad.

Megjegyezzük, hogy a terminusok szótári megfogalmazásával kapcsolatosan idézett vizsgálataink során egyértelműen kirajzolódott a pontatlanságok szótárról szótárra való terjedése, aminek az egyik oka a megfelelő szakszótárak hiánya, a másik oka a különböző szakterületek szakembereinek a szótári munkálatokból történő kimaradása. Mindezek megerősítik azt, hogy a magyar nyelvi terminológiai rendszerek tudományos igényű, folyamatos gondozására van szükség.

SZAKIRODALOM

- Bajza József 1843. *Nyelvünk míveléséről*.
- Bañcerowski Janusz 2003. A szaknyelvek szerepe a civilizációs fejlődésben. *Magyar Nyelvőr* 127: 277–82.
- Bartsch, Renate 1987. *Norms of Language*. Longman, London – New York.
- Bergenholtz, Henning–Tarp, Seven (eds.) 1995. *Manual of specialised lexicography*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- Deme László 1994. *A norma fogalom dialektikája*. In: Kemény Gábor, Kardos Tamás (szerk.) 11–5.
- Dróth Júlia 2003. Egy korszerű szakszótár elkészítésének alapjai. *Magyar Nyelvőr* 127: 159–67.
- É. Kiss Katalin 2004. *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris, Budapest.
- EU 2004 = Várnai Judit Szilvia (vezető szerk.) (2004): *Az Európai Unió hivatalos kifejezéstára. Angol–magyar–francia–német. Official Terminology of the European Union. English–Hungarian–French–German*. MorphoLogic–SZAK Kiadó, Budapest–Bicske. XXIII + 1859 p.
- Fóris Ágota–Pálffy Miklós (szerk.) 2004. *A lexikográfia Magyarországon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Fóris Ágota 2002. *Szótár és oktatás*. (Iskolakultúra könyvek 14.) Iskolakultúra, Pécs.
- Fóris Ágota 2005a. *Hitelesség, pontosság, aktualitás: a szaklexika szótári rögzítésének néhány kérdése*. In: Magyar Tamás (szerk.): *Lexikográfiai füzetek 2. Közlésre elfogadva*.
- Fóris Ágota 2005b. A szakmai hitelesség kérdése a magyar köznyelvi szótárakban. *Magyar Nyelv* CI, 1. 51–65.
- Fülei-Szántó Endre (szerk.) 1986. *Norma-átlag-eltérés*. Pécsi Akadémiai Bizottság, Pécs.
- Grétsy László (1988) *A szaknyelvek és a csoportnyelvek jelentősége napjainkban*. In: Kiss–Szűts 85–107.

- Grétsy László 2002. A szaknyelvek megújításáért. *Magyar Nyelvőr* 126: 275–83.
- Hartmann, Reinhard R.K. *Teaching and Researching Lexicography*. (Applied Linguistics in action 2) Pearson Education, Exeter.
- Heltai Pál 2004. A fordító és a nyelvi normák I. *Magyar Nyelvőr* 128, 4. 407–34.
- Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatadat – nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kemény Gábor, Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) (1988) *A magyar nyelv rétegződése*. (A magyar nyelvészet IV. nemzetközi kongresszusának előadásai I–II.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Klár János–Kovalovszky Miklós 1955. *Műszaki tudományos terminológiánk alakulása és fejlesztésének főbb kérdései*. MTESZ, Budapest.
- Klaudy Kinga 2001. Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 125: 145–52.
- Kurtán Zsuzsa 2003. Szakmai kommunikáció. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Landau, Sidney I. 1989. *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Magay Tamás–Kiss László–Décsi Gyula–Tardos Katalin–Végh Béla–Vértes László (szerk.) 2003 (1993). *Angol–magyar műszaki és tudományos szótár*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mérő László 2001. *Új észjárások*. Tericum, Budapest.
- Országh László (szerk.) 1962. *A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pelles Tamás 2004. *A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás*. PhD értekezés. Kézirat. Pécs.
- Pusztai István 1988. *A szaknyelvi kutatások kérdései. (Kitekintés)* In: Kiss–Szűts 120–30.
- Scharle Péter 2004. A kognitív pszichológia sémafogalma és a többciklusú felsőfokú képzés szintjei. *Magyar Tudomány* 2004/7.
- Sebestyén Árpád 1988. *A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről*. In: Kiss–Szűts 108–19.
- Stirling János 2004. *Latin növénynevéadás a XVII. század előtt*. In: Fóris–Pálfy 88–119.
- Tolcsvay Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. (Nyelvtudományi értekezések 144.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.
- Zgusta, Ladislav 1971. *Manual of Lexicography*. Mouton, The Hague & Paris.

Fóris Ágota

SUMMARY

Fóris, Ágota

The relation of lexicographical information to LSP norms

This paper discusses the relationship between lexicographical information and LSP (language for special purposes) norms, in particular, the presence of terminological and semantic norms in dictionaries. At present, more technical vocabulary than ever is being taken over by the standard language and as a result these words and phrases have to be incorporated into standard dictionaries as well. There are interrelations and partial overlaps between the general language norms and the LSP norms. A number of terms and their meanings were studied from the point of view of LSP norms in general dictionaries and in LSP dictionaries, both monolingual and bilingual ones. The results of these studies clearly show that dictionaries often do not conform to LSP norms. To illustrate this point, the present paper analyses some terms and their meanings given in Hungarian bilingual and monolingual dictionaries.